

ملائک التحفه؛ بررسی فرشته‌نگاری در نسخ چاپ سنگی کتاب تحفه المجالس^۱

مریم یغمائیان^۲

تاریخ دریافت: ۱۳۹۵/۱۲/۱۶

تاریخ تصویب: ۱۳۹۶/۰۹/۲۸

چکیده

چاپ سنگی، زاده گسترش سواد و نیاز به منابع خواندنی ارزان‌قیمت و همه‌گیر است و تصاویر کتاب‌های چاپ سنگی، به عنوان جلوه‌گاه هنر مردمی، ابعاد اجتماعی را به هنر می‌افزایند. در راستای بررسی این آثار ارزشمند، پژوهش پیش رو بر آن است، تا دریابد که در تصاویر نسخ چاپ سنگی کتاب تحفه المجالس، آیا فرشتگان حاضر در موقعیتی واحد، با سیمایی واحد تصویر شده‌اند؟ جهت بررسی این مساله، دو سویه موقعیت واحد، یعنی حضور در معجزه‌های واحد و نیز ایفای نقشی واحد، مورد مطالعه قرار خواهد گرفت؛ بستر این مطالعه، نسخه‌های چاپ سنگی کتاب تحفه المجالس محفوظ در کتابخانه‌های تهران خواهد بود. جهت بررسی پرسش مذکور، شیوه توصیفی-تحلیلی به کار گرفته شده، و این پژوهش، با استفاده از منابع کتابخانه‌ای تدوین شده است. در این جستار، از پی یک مقدمه و توضیحی کوتاه پیرامون مفهوم فرشته، کتاب‌شناسی نسخه‌های چاپ سنگی کتاب تحفه المجالس گردآوری شده از کتابخانه‌های تهران می‌آید و بیست و دو کتاب چاپ سنگی معرفی می‌شود که از آن میان، هشت تحفه المجالس مصور هستند. سپس، با مرور جدول فرشته‌نگاری نسخ مذکور، تقسیم‌بندی انواع فرشتگان حاضر در این نسخ، در چهار گروه اصلی ارائه می‌شود و دست‌آخر، با مطالعه بصری فرشتگان آمده در تصویرسازی مجلس بدرقه فاطمه(س) و نیز باشندگانی که در نقش فرشته نجات‌بخش (مَلِکِ نَاجِی) به تصویر کشیده شده‌اند، درمی‌یابیم که، فرشتگان به تصویر کشیده شده در تصویرسازی معجزه‌های واحد، انواعی متفاوت و متنوع دارند و ایفای نقشی واحد، الزاما منجر به هم‌سانی یا تشابه فرشتگان ایفاگر آن نقش نمی‌شود.

واژه‌های کلیدی: تصویرسازی، تحفه المجالس، چاپ سنگی، عجایب‌نگاری، فرشته

1. DOI: 10.22051/ijh.2019.14521.1229

این مقاله، مستخرج از پایان‌نامه‌ی کارشناسی ارشد مریم یغمائیان، با عنوان "عجایب‌نگاری در تصاویر کتب چاپ سنگی دوره‌ی قاجار (با تاکید بر تصاویر نسخه‌های متعدد کتاب تحفه‌المجالس)" است.

۲. دانشجوی دکتری تاریخ هنر اسلامی، دانشگاه هنر، تهران، ایران، نویسنده مسئول. m.yaghmaeian@gmail.com

مقدمه

انسان ارزش‌گذار، از سپیده‌دم تاریخ، آنچه را که مقدس می‌پنداشته، صورتی نیکو بخشیده است و آنچه را نامقدس می‌پنداشته، با سیمایی زشت تصویر کرده است. تخیل مقدس، توسط مفاهیم انتزاعی چون نیک‌کرداری، نیک‌گفتاری و نیک‌پنداری، بازتاب می‌یابد و تخیل نامقدس، از مجرای مفاهیم متضاد آن. در اسطوره‌ها و به دنبال آن در افسانه‌ها، این مفاهیم انتزاعی درون کنشگران و یا کنش‌ها، تجسم می‌یابند و عجایب‌نگاری^۱ را خلق می‌کنند. بستر تخیل مقدس، بیش‌تر در آسمان و بستر تخیل نامقدس در خاک است (محمدی، ۱۳۸۱: ۱۰۷). جهان افسانه‌ها و اسطوره‌های بومی و مذهبی ایرانی، بر مبنای جهان‌شناسی ثنویت شکل می‌گیرد؛ نمود تصویری این دو نیرو، در قالب دیوها و فرشتگان، اژدهایان و پهلوانان اژدهاکش و مانند آن، از قدیم‌ترین روزگار تا زمان حاضر، با تخیل هنرمندان درآمیخته است و نمونه‌های بدیعی را در قالب آثار تجسمی خلق کرده. عجایب‌نگاری آمده در کتاب‌های چاپ سنگی نیز ادامه همین سنت کهن است.

از طریق اسطوره و آیین است که اطمینان به حضور مخلوقات مقدس فراهم می‌شود. این‌چنین، اساطیر، منشورهای رفتار اخلاقی و دینی را تدارک می‌بینند و تبیین‌کننده باورها هستند و خاستگاه قدرت‌های فوق طبیعت در آن‌ها نهفته است. چنین است که در اسطوره‌های هر کشور، جهان‌بینی مردمان آن و دریافت آنان از انسان، جامعه و خدا نهفته است (هینلز، ۱۳۸۳: ۶۳). بشری که به واسطه امر قدسی جهان را معنی می‌کند، پاسخ نیاز خود به قهرمانان نجات‌بخش را گاه با همراهی این عالی‌مقامان با موجوداتی فراواقع‌ارضا می‌کند. فرشتگان یاری‌رسان، موجودات اسطوره‌ای که در نقش شر، مغلوب قهرمانان می‌شوند و یا در نقش خیر، همراه ایشان هستند، همگی به قهرمان قدسی نیرویی درخور تکریم و فرانس‌انسان می‌بخشند (همان: ۲۰). با آن‌که اساطیر را در متون مکتوب باز می‌یابیم، اما این روایات نیز در دوره‌ای دور، از فردی به فرد دیگر، گاه شفاهی و گاه با به‌کارگیری ابزارهای دیگری چون نقاشی، انتقال یافته‌اند. هنگامی که هنرمند، جسم آدمی را برای نشان دادن یک خدا یا الهه به کار می‌گیرد، این جسم، به خودی خود، غیرشخصی و بدون نام است. برای متمایز کردن آن و صورت‌خدایی بخشیدن به آن، از جامه، جوشن، بال و مانند آن استفاده می‌شود. به این ترتیب، هنرمند به

موجوداتی که شکل آن‌ها در واقع ناشناخته است، تصویری نمادین می‌بخشد (هال، ۱۳۸۰: پانزده). در نقاشی ایرانی نیز یکی از گرایش‌های مهم، تصویرگری آثار دینی است که در نسخه‌های خطی و کتاب‌های چاپ سنگی، به شکل گسترده به چشم می‌خورد.

چاپ سنگی، که معلول گسترش سواد و نیاز به منابع خواندنی ارزان‌قیمت و همه‌گیر بود، از آن‌جایی که بدون آموزش دقیق تکنیکی به ایران وارد شد، با ابداعات صنعتگران و هنرمندان ایرانی درآمیخت؛ با چاشنی فرهنگ ایرانی همراه شد و سبک ایرانی آن به وجود آمد که نه برای ارضای پسند دربار، بلکه در راستای سلیقه توده مردم شکل گرفته بود (بوذری، ۱۳۹۰: ۱۷). تصویرگری دینی، در آثار چاپ سنگی نمونه‌هایی بدیع خلق می‌کند، که گوشه‌ای از این آفرینش را می‌توان در نسخ تحفة المجالس یافت. این کتاب -که راوی معجزات معصومین است- به سبب آکنده بودن از رخدادهایی خارق‌عادت، بستری مناسب برای ظهور عجایب‌نگاری، از جمله فرشته‌نگاری به نظر می‌رسد. پژوهش پیش‌رو بر آن است، تا با مرور تصاویر نسخ چاپ سنگی کتاب تحفة المجالس، دریابد که آیا فرشتگان حاضر در موقعیتی واحد، با سیمایی واحد تصویر شده‌اند؟ جهت بررسی این مسأله، دو سویه موقعیت واحد، یعنی حضور در معجزه‌ای واحد و نیز ایفای نقشی واحد، مورد مطالعه قرار خواهد گرفت.

پیشینه پژوهش

از میان پژوهش‌های متعددی که در زمینه چاپ سنگی نگاشته شده‌اند، هیچ‌یک به مطالعه نسخ متعدد کتاب تحفة المجالس نپرداخته است. تنها، اولریش مارزلف (۱۳۹۰)، در کتاب «تصویرسازی داستانی در کتاب‌های چاپ سنگی فارسی»، اشاره‌ای به کتاب تحفة المجالس نموده است؛ جابر عنصری (۱۳۸۲)، در مقاله «تحفة المجالس: معرفی یک کتاب چاپ سنگی» به بررسی یک نسخه چاپ سنگی از این کتاب پرداخته است. نسخه مورد بحث، تاریخ چاپ ندارد و تنها یک تصویر دارد. از سوی دیگر، چنان‌که گفته شد، در زمینه چاپ سنگی پژوهش‌های متعددی انجام شده است و شاید بتوان برجسته‌ترین نمونه را کتاب تصویرسازی داستانی در کتاب‌های چاپ سنگی فارسی مارزلف دانست. کتاب دیگری که توسط مارزلف و با همکاری محمدهادی محمدی (۱۳۸۰)، سامان یافته، «آلبوم شاهنامه: تصویرهای چاپ سنگی شاهنامه فردوسی» است؛ مجموعه مقالات مارزلف (۱۳۹۴)، به

اهتمام محمدجواد احمدی‌نیا در کتاب «بیست مقاله در باب تاریخ چاپ سنگی در ایران» گردآوری شده است؛ کتاب «چاپ سنگی فارسی از نگاه شرق‌شناسان: هشت مقاله درباره تاریخچه چاپ سنگی فارسی» نوشته اولمپیادا شکلو و همکاران (۱۳۹۱)، که محصول گردآوری و ترجمه شهروز مهاجر می‌باشد. از میان بی‌شمار مقاله که در باب چاپ سنگی نگاشته شده است، به دو مقاله اشاره می‌شود که به کتاب‌های چاپی نپرداخته‌اند. علی بوذری (۱۳۹۴)، در نوشتار «یادبود چاپ سنگی زیارت حرم امام رضاع)، چند گواهی‌نامه زیارتی چاپ سنگی را معرفی می‌نماید و عفت‌السادات افضل‌طوسی (۱۳۸۳) در مقاله «بررسی رقع‌های دعوت دوره قاجار»، به بحث پیرامون کارت‌های دعوت چاپی فجر می‌پردازد.

روش انجام پژوهش

پژوهش پیش رو، پژوهشی کیفی است که جهت صورت‌بستن آن، نخست و در مرحله گردآوری نمونه‌ها، کلیه تصاویر نسخ چاپ سنگی مصور کتاب تحفة المجالس، از تمامی کتابخانه‌های عمومی شهر تهران گردآوری شده است و سپس، آن دسته از تصاویر مذکور که واجد تصویر فرشته بوده‌اند، جداسازی و گروه‌بندی شده و در نهایت، مورد مطالعه توصیفی-تحلیلی قرار گرفته‌اند.

فرشته

فرشته (افرشته، فریشته، فرشتک و یا فرسته)، موجودی لطیف و نامرئی که در اغلب ادیان وصفش آمده است. کاتولیک‌ها معتقدند که، آفرینش این موجودات مجرد از ماده، پیش از انسان صورت گرفته و اینان محافظ انسان هستند. در آیین زرتشت، واژه ایزد به فرشتگان، اطلاق می‌شود. در فرهنگ اسلامی، آنان دسته‌ای از مخلوقات خدا هستند که دارای سلسله مراتب بوده و تحت گروه‌بندی و نظم خاصی، به انجام وظایف خود مشغول‌اند (یاحق، ۱۳۸۶: ۶۱۵-۶۱۶). فرشتگان - که واسطه خداوند و جهان هستند- از جنس روح یا هوا می‌باشند و تنها از نظر شکل ظاهری، می‌توانند به صورت انسان درآیند. این مخلوقات، پیام‌آور، نگهبان، ناظم ستارگان، مجری قوانین الهی و حامی برگزیدگان هستند (شوالیه و گریبان، ۱۳۷۹: ۳۸۳).

از ویژگی‌های تمامی فرشتگان، پرواز کردن است، که با بال، یا بدون بال صورت می‌گیرد. پرواز، نماد برتری یافتن، رهایی روح از بند ماده، گذر از مرحله‌ای از

حیات به مرحله دیگر و دستیابی به قلمرو مافوق انسانی است. توانایی حکیمان برای پرواز، نماد رهایی معنوی آنان است (کوپر، ۱۳۸۰: ۷۳). بال، بر بدن انسان یا حیوان، علامت ایزدی و نماد قدرت محافظت است و هنگامی که به پیام‌آوران و خدایان مربوط می‌شود، دلالت بر سرعت و تندی دارد. این‌گونه تصاویر، از بین‌النهرین به هنر غرب راه یافته‌اند (هال، ۱۳۸۰: ۳۱). بال، نماد نیروی ارتباطی بین ایزدان و انسان‌ها بوده است و بال‌های گسترده، به معنی حفاظت الهی می‌باشند و سایه بال‌ها، معنای حفاظت می‌دهند. در آیین بودایی، وجود دو بال، نشان خرد و نظم است (کوپر، ۱۳۸۰: ۵۱-۵۲). فرشته، رمزی است که در آثار هنری اغلب به هیبت انسانی بال‌دار ظاهر می‌شود.

نسخ چاپ سنگی تحفة المجالس

کتاب تحفة المجالس که نوشته سلطان محمدبن تاج‌الدین حسن استرآبادی است، در بر دارنده معجزات چهارده معصوم (ع) می‌باشد. این کتاب، شامل یک مقدمه، چهارده مقصد و یک خاتمه است. مقدمه شامل دو فصل است؛ فصل اول، در تحقیق معنی معجزه و فصل دوم، در ذکر کتاب‌هایی که روایات معجزات از آن‌ها نقل شده است. چهارده مقصد مذکور، در دو جلد آمده‌اند و سلطان محمد در مجموع، ششصد و چهل و سه مورد از امور خارق عادت را در این کتاب ذکر می‌کند. پژوهش حاضر، به بررسی نسخ چاپ سنگی تحفة المجالس، محفوظ در کتابخانه‌های تهران پرداخته است و ۲۲ کتاب چاپ سنگی را معرفی می‌نماید که اطلاعات کتاب‌شناسی آن‌ها در جدول شماره ۱، آمده است.

با مرور جدول شماره ۲، که نمایشگر مجالس تصاویر حاوی فرشته‌نگاری در تحفة المجالس‌های چاپ سنگی محفوظ در کتابخانه‌های تهران می‌باشد، می‌توان دریافت که تصویر فرشتگان در این نسخ، در عین آن‌که، پرشمار و واجد تنوع سیمای بصری هستند، به چهار گروه تقسیم می‌شوند. این انواع چهارگانه، مرزهای تقسیم‌بندی طاهر موسوی و محمد خزائی را در مقاله «فرشته و دیو در آثار چاپ سنگی قاجاری» اندکی جابه‌جا می‌کنند.

جدول ۱. اطلاعات کتاب‌شناسی نسخ تحفة المجالس (مأخذ: نگارنده)

ردیف	تاریخ نشر (ه.ق.)	محل نگهداری شماره بازایی	وضعیت نشر	چاپخانه‌دار کتاب	تعداد صفحه	تعداد سطر	ابعاد صفحه (سانتی متر)	ابعاد متن (سانتی متر)	
۱	۱۲۶۷	کتابخانه ملی ۵۸۳۹	تهران حاج محمد مهدی تاجر تهرانی	ملا فضل الله تهرانی مصطفی قلی بن محمد هادی کجوری بلده	۴۲۶	۳۵	۲۰/۵×۳۴	۱۴/۵×۲۶	
۲	۱۲۷۲	کتابخانه ملی ۱۵۵۷۸-۶	تهران حاجی محمد تقی	حاجی آقابن احمد تبریزی -	۳۱۷	۳۱	۲۱/۵×۳۴	۱۵×۲۷	
۳	۱۲۷۴	کتابخانه ملی ۱۵۵۴۹-۶	تبریز میرزا عبدالصمد	آخوند میرزا ملا عباسعلی عسکر بن حسین اردوبادی -	۲۹۱	۳۳	۲۱/۵×۳۵	۱۵×۲۹	
۴	۱۲۷۴	کتابخانه ملی ۱۶۸۲۰-۶	تهران میرزا احسن بن محمد نصیر	محمد باقر بن محمد حسن -	۳۱۱	۳۳	۲۱/۵×۳۵	۱۶/۵×۲۹	
۵	۱۲۷۵	کتابخانه مجلس (ش) ۲۳۷۷۸۳ (۱)	بی جا سید جلیل بن مهدی الحسینی	ابوالقاسم بن نصیر حسینی البحر فادقانی -	۳۵۴	۳۳	۲۱×۳۴	۱۶×۲۹	
۶	۱۲۷۵	کتابخانه ملی ۱۸۹۶۷-۶	بی جا بی نا	-	۲۷۱	-	۲۰/۵×۳۳/۵	-	
۷	۱۲۸۱	کتابخانه حرم عبدالعظیم ۱۵م۴	بی جا بی نا	حسن بن محمد هاشم موسوی خوانساری -	۲۴۴	۳۵	۲۱/۵×۳۴/۵	۱۷×۳۰	
۸	۱۲۸۲	کتابخانه ملی ۱۱۶۱۵	بی جا آقاعلی اکبر خوانساری	-	۲۹۰	۳۷	۲۰×۳۲	۱۷×۲۹	
۹	۱۲۸۶	کتابخانه مجلس (ش) ۴۵۹۸۹۶ (۱)	تهران حسن و ابراهیم خوانساری	الله قلی خان میرزا آقا کمرهئی	به علت تغییر مخزن نگهداری کتاب، امکان بررسی نسخه وجود نداشت.				
۱۰	۱۲۸۸	کتابخانه ملی ۱۹۷۵۴-۶	بی جا حاجی ملا عباسعلی	-	۲۹۹	۳۵	۲۰×۳۳	۱۵×۳۰	
۱۱	۱۲۹۷	کتابخانه مجلس (ش) ۴۲۲۷۵۳ (۱)	تهران الله قلی خان	حاج محمد حسین طهرانی	به علت تغییر مخزن نگهداری کتاب، امکان بررسی نسخه وجود نداشت.				
۱۲	۱۳۱۳	کتابخانه حرم عبدالعظیم ۱۶م۲۷	بی جا بی نا	علی -	۳۰۶	۳۴	۲۰×۳۳/۵	۱۷×۲۹	
۱۳	۱۳۱۷	کتابخانه مجلس ۱۱۲۴۷۷۹	تهران غلام حسین و علی اکبر طهرانی	مشهدی خداداد ملا ابوالقاسم محمد حسن خوانساری	۳۶۲	۳۴	۲۱×۳۴	۱۶/۵×۲۹	
۱۴	۱۳۴۴	کتابخانه ملی ۶۸۰۲	نجف محمدرضا نجفی	مرتضوی محمد حسن نجف آبادی الاصفهانی	۲۸۷	۳۷	۲۱×۳۲	۱۵×۲۷/۵	
۱۵	۱۲۷۲	کتابخانه ملی ۱۷۵۷۷-۶	بی جا میرزا محمد (آقا محمدرضا)	محمد باقر بن محمد حسن خوانساری	۳۸۰	۳۳	۱۲×۲۰	۱۰×۱۸	
۱۶	۱۲۷۳	کتابخانه ملی ۶-۱۰۳۶۰	بی جا بی نا	محمد علی -	۳۸۴	۳۳	۱۴×۲۵	۱۸×۲۸	
۱۷	۱۲۷۵	کتابخانه ملی ۶-۸۲۸۴	بی جا بی نا	عبدالحسین فریدنی -	۳۳۴	۳۳	۱۸/۵×۳۲	۱۶×۲۹	
۱۸	۱۲۷۸	کتابخانه و موزه ملک ت ۴۸۲ الف ۲۹۷/۹۵	تبریز مشهدی عباسعلی	-	۲۹۰	۳۵	۲۱×۳۳	۱۶×۲۸/۵	
۱۹	۱۲۷۹	کتابخانه ملی ۶-۹۹۷۰	تهران حسن و محمد صادق خوانساری	محمد قلی و محمد حسین محمد باقر الشهیر به خوشنویس	۳۵۴	۳۳	۲۰×۳۳	۱۶×۲۸	
۲۰	۱۲۸۰	کتابخانه ملی ۶-۵۸۴۰	تهران حسن و محمد صادق خوانساری	محمد قلی و محمد حسین -	۳۲۰	۳۳	۱۸×۲۸	۱۴×۲۵	
۲۱	۱۳۰۰	کتابخانه ملی ۶-۸۰۴۹	تهران حسن و محمد صادق خوانساری	آقا سید اسدالله خان جان بن سیف الله خان الخوانساری	۳۳۹	۳۳	۱۸×۳۰	۱۵×۲۶/۵	
۲۲	بی تا ^۴	کتابخانه ملی ۱۶۳۲۱-۶	تهران علی نائینی	آقا میرزا علی اکبر حسن بن محمد هاشم موسوی خوانساری	۳۲۰	۳۵	۲۱×۳۴/۵	۱۷×۲۹/۵	
۱	نسخه دیگری از این تحفة المجالس در کتابخانه مجلس شورای اسلامی (کتابخانه شماره ۱) و به شماره بازایی ۳۹۳۲۷۷ نگهداری می‌شود.								
۲	نسخه دیگری از این تحفة المجالس در کتابخانه مجلس شورای اسلامی (کتابخانه شماره ۱) و به شماره بازایی ۱۰۸۹۳ نگهداری می‌شود.								
۳	نسخه دیگری از این تحفة المجالس در کتابخانه مجلس شورای اسلامی (کتابخانه ایران‌شناسی) و به شماره بازایی ۸۱۹۸ (۵/۳۶BP/۵/لافا) نگهداری می‌شود.								
۴	نسخه دیگری از این تحفة المجالس در کتابخانه آستان حضرت عبدالعظیم الحسنی ^(۲) و به شماره بازایی ۲۳م۲ نگهداری می‌شود.								

نسخه‌های فاقد تصویر کتاب تحفة المجالس

نسخه‌های مصور کتاب تحفة المجالس

جدول ۲. تصاویر فرشتگان آمده در نسخ تحفة المجالس (ماخذ: نگارنده)

نسخه بی تا	نسخه ۱۳۰۰ هـ.ق.	نسخه ۱۲۷۹ هـ.ق.	نسخه ۱۲۷۸ هـ.ق.	نسخه ۱۲۷۳ هـ.ق.	نسخه ۱۲۷۲ هـ.ق.	موضوع تصاویر
						شبه ولادت حضرت امیر ^(ع) و نور مضاعف ستارگان
						فرشته موکل بر ظلمات شب و روشنایی روز
						دو نیم شدن مرحب خیسری به صبر ذوالفقار جناب علی ^(ع)
						آمدن سائل در مسجد حضرت رسول ^(ص) و سوال کردن
						بردن جناب فاطمه ^(س) به خانه جناب شاه ولایت علی ^(ع)
						بردن بر شمع را که از گنوه بیادارند و آمدن دو ملک و او را نجات دادن
						نموندن امام علی ^(ع) را لشکرهای ملائکه را به متزلزل از روی اعجاز
						رهانیستن دو نفر شخص غیبی بر تسبیح را از دست موکلان عذاب والی
						سرلوح، که در اضرار فصل دوم کتاب آمده است
						تصویر الحاقی-معراج حضرت رسول ^(ص) به همراه براق
						تصویر الحاقی-جناب امیر ^(ع) و حسن ^(ع)

خانه جناب شاه ولایت علی(ع) نیز، مخلوقی متعلق به گروه نخست فرشتگان وجود دارد که پایین‌ت‌هاش در پس بدن اسب پنهان شده است(تصویر ۳).

تصویر ۲- بالا و راست: فتح قلعه خیبر و دونیم شدن مرحب خیبری ملعون به ضرب ذوالفقار جناب علی(ع) (نسخه ۱۲۷۸ هـ.ق.)؛ بالا و چپ: فرشته موکل بر ظلمات شب و روشنایی روز (نسخه ۱۲۷۳ هـ.ق.)؛ پایین و راست: رهانیدن دو نفر شخص غیبی پسر شیعه را از دست موکلان عذاب والی شهر و انداختن حاجب والی را عوض پسر، از کوه (نسخه ۱۲۷۸ هـ.ق.)؛ پایین و چپ: بردن پسر شیعه را که از کوه بیاندازند و آمدن دو ملک و او را از موکلان عذاب نجات دادن و نزد امام محمدتقی(ع) بردن (نسخه بی تا).

تصویر ۳- بردن جناب فاطمه(س) به خانه جناب شاه ولایت علی(ع)(نسخه ۱۲۷۹ هـ.ق.).

گروه دوم: اینان فرشتگانی هستند که بدن کاملی ندارند. اغلب آن‌ها دارای سر، دو دست، بالاتنه و دو بال هستند و پایین‌تنه ایشان، معمولاً در میان ابرها پنهان شده است. در دستان این فرشتگان، در اغلب موارد، شعله تقدسی اشکی‌شکل قرار دارد. این مخلوقات ظریف، همواره در قسمت‌های بالای کادر و در آسمان تصویر آمده و هیچ‌گاه بر روی زمین تصویر نشده‌اند(همان: ۴۲). فرشتگانی که در تحفة المجالس ۱۲۷۲ هـ.ق.، ۱۲۷۳ هـ.ق.، ۱۲۷۹ هـ.ق. و ۱۳۰۰ هـ.ق. آمده‌اند، در این گروه جای دارند (تصویر ۳ و ۴). در برخی موارد، پیکر این گروه از فرشتگان خلاصه

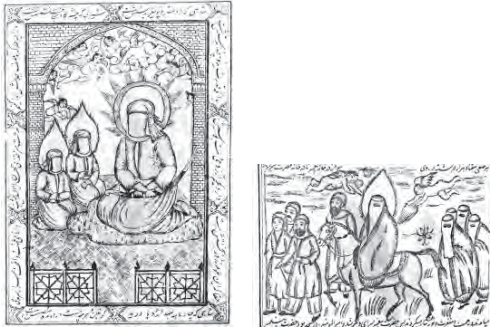
گروه نخست: این گروه، چنان‌که در مقاله مذکور نیز آمده، فرشتگانی هستند که اندامی کاملاً انسانی، به همراه دو بال دارند. به طوری که با حذف بال‌ها، پیکره‌هایی کاملاً انسانی خواهیم داشت. اینان دارای بدنی کامل و پوشش آراسته فجری هستند، یک جفت بال بر پشت ایشان روییده و جز در مواردی اندک، تاجی مرصع - که شاید نشان مقام والا و اعتبار ایشان باشد- بر سر دارند (موسوی و خزائی، ۱۳۸۹: ۴۱). موسوی در تقسیم‌بندی خود، فرشتگان این گروه را واجد پیکری زنانه می‌داند؛ حال آن‌که در تحفة المجالس ۱۲۷۸ هـ.ق. و در مجلس نمودن امام علی نقی(ع) لشکرهای مسلح و مکمل ملائکه را به متوکل از روی اعجاز و ترسیدن متوکل،^۱ فرشتگان حاضر در تصویر، پوششی مردانه به تن دارند. شاید این مردنمایی فرشتگان، به سبب نقشی است که در روایت معجزه مذکور دارند، یعنی سربازانی مسلح و آماده نبرد (تصویر ۱).^۳ همان‌طور که در جدول فرشته‌نگاری نیز قابل مشاهده است، این گروه از فرشتگان، در مجالس تصویر مربوط به نسخ ۱۲۷۳ هـ.ق.، ۱۲۷۸ هـ.ق.، ۱۲۷۹ هـ.ق. و نسخه فاقد تاریخ نشر (بی تا)، آمده‌اند(تصویر ۱ و ۲).

تصویر ۱- نمودن امام علی نقی(ع) لشکرهای مسلح و مکمل ملائکه را به متوکل از روی اعجاز و ترسیدن متوکل (نسخه ۱۲۷۸ هـ.ق.).

در تصویر مربوط به مجلس فتح قلعه خیبر و دونیم شدن مرحب خیبری ملعون به ضرب ذوالفقار جناب علی(ع)، اسرافیل و میکائیل با لباس و بدن کامل، دو بال و تاج ظاهر گشته‌اند، حال آن‌که جبرئیل، تنها دارای یک سر تاج‌دار و دو بال می‌باشد. حذف بدن جبرئیل، احتمالاً بدان سبب رخ داده که این نجات‌بخش پاک، مانند سایر بخش‌های این مجلس، به دشواری در کادر کوچک تصویر گنجانده شده است. در مجلس مربوط به روایت بردن جناب فاطمه(س) به

از نفوذ هنر غرب- تنها در تحفة المجالس چاپ شده به سال ۱۲۷۸ هـ.ق. دیده می‌شود (تصویر ۶).

تصویر ۵- راست: بردن جناب فاطمه (س) به خانه جناب شاه ولایت علی (ع). (نسخه ۱۲۷۳ هـ.ق.); چپ: جناب امیر (ع) و حسنین (ع) (تصویر الحاقی - نسخه ۱۲۷۳ هـ.ق.).

تصویر ۶- راست: بردن پسر شیعه را که از کوه بیاندازند و آمدن دو ملک و او را از موکلان عذاب نجات دادن و نزد امام محمدتقی (ع) بردن (نسخه ۱۲۷۸ هـ.ق.); چپ: تصویر سرلوح (نسخه ۱۲۷۸ هـ.ق.).

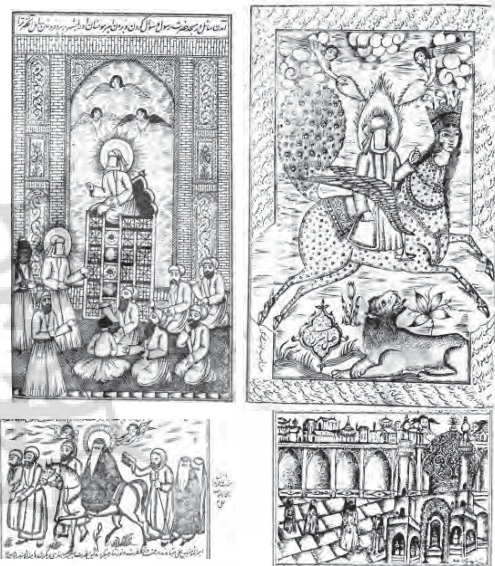
بحث

برای بررسی این مهم که آیا فرشتگان حاضر در موقعیتی واحد، با سیمایی واحد تصویر شده‌اند، دو سویه موقعیت واحد، یعنی حضور در معجزه‌ای واحد و نیز ایفای نقشی واحد، مورد مطالعه قرار می‌گیرد. به بیان دیگر، کافی است تا فرشتگان آمده در ترجمه تصویری مجلس بدرقه فاطمه (س) و نیز مخلوقاتی که در نقش فرشته نجات‌بخش یا ملک ناجی به تصویر کشیده شده‌اند، در نسخ مختلف تحفة المجالس چاپ سنگی، مورد مطالعه بصری قرار گیرند.

روایت بردن جناب فاطمه (س) به خانه جناب شاه ولایت علی (ع)، معجزه‌ای است که پرشمارترین حضور تصویری را در میان نسخ چاپ سنگی تحفة المجالس دارد. این مجلس - که تصویرسازی کرامت هشتاد و ششم از کرامات حضرت علی (ع) می‌باشد - در سه نسخه ۱۲۷۲ هـ.ق.، ۱۲۷۳ هـ.ق. و ۱۲۷۹ هـ.ق. آمده است. ترکیب‌بندی تصویر این مجلس، در سه نسخه مذکور، نزدیک به هم است. حضرت فاطمه (س)، در میان تصویر و سوار بر اسب قرار گرفته و در طرفین ایشان، گروهی از زنان در سمت راست و گروهی از

می‌شود و اینان، به صورت سری به همراه دو بال تصویر می‌گردند، که در این حالت، یادآور سیمای کروبیان^۴ هستند.

گروه سوم: این گروه از فرشتگان، که در پژوهش طاهر موسوی اشاره‌ای به آن‌ها نشده است، در تحفة المجالس چاپ شده به سال ۱۲۷۳ هـ.ق. آمده‌اند (تصویر ۵). اینان، گرچه آرایش مو و چهره‌ای فجری دارند و در برخی موارد، مانند فرشتگان گروه دوم شعله تقدس به دست دارند و در میان ابرها قرار گرفته‌اند، ولی بسیار به بچه‌فرشته‌ها (Cupids) شبیه هستند و بنا به سنت غربی، برهنه به تصویر کشیده شده‌اند.

تصویر ۴- بالا راست: معراج حضرت رسول (ص) به همراه براق (تصویر الحاقی - نسخه ۱۲۷۳ هـ.ق.); بالا چپ: آمدن سائل در مسجد حضرت رسول (ص) و سوال کردن (نسخه ۱۳۰۰ هـ.ق.); پایین راست: شب ولادت حضرت امیر (ع) و نور مضاعف ستارگان و حیرت اهل مکه (نسخه ۱۳۰۰ هـ.ق.); پایین چپ: بردن جناب فاطمه (س) به خانه جناب شاه ولایت علی (ع) (نسخه ۱۲۷۲ هـ.ق.).

گروه چهارم: این گروه از فرشتگان، بالاتنه‌ای برهنه دارند و تنها پوشش ایشان دامنی کوتاه است. نداشتن تاج بر سر و این پوشش حداقلی - که باعث تمایز ایشان از سایر فرشتگان شده است - شاید نشانی از شان و مقام پایین آن‌ها باشد (موسوی و خزائی، ۱۳۸۹: ۴۲). پوشش پایین تنه اینان که در اغلب موارد، دامنی است کوتاه، در تصویر سرلوح از نسخه ۱۲۷۸ هـ.ق.، به شلواری بلند و پر چین - که پوششی است فجری - تبدیل شده است. از میان نسخ بررسی شده در پژوهش حاضر، حضور این فرشتگان نیم‌برهنه - که نشانی است

مردان در سمت چپ تصویر، صف کشیده‌اند. بر فراز سر ایشان نیز جبرئیل و میکائیل در پرواز هستند. دو فرشته حاضر در تصویر، در نسخه ۱۲۷۲ هـ.ق، فاقد پایین‌تنه هستند و به گروه دوم از انواع فرشتگان، تعلق دارند (تصویر ۴). در نسخه ۱۲۷۳ هـ.ق، شباهت دو فرشته، به بچه‌فرشته‌ها بیش‌تر شده و در گروه سوم از تقسیم‌بندی یاد شده، قرار می‌گیرند (تصویر ۵). اما در مجلس سوم، در نسخه ۱۲۷۹ هـ.ق، هر یک از دو فرشته تصویر، صفی از فرشتگان را به همراه دارد. تمامی این مخلوقات ظریف معلق در آسمان، که برخی از آنان، تاجی مرصع بر سر دارند، به گروه دوم از انواع فرشتگان تحفة المجالس، متعلق‌اند. در عین حال، این تصویر، فرشته‌ای از گروه نخست را نیز در خود دارد که پیشاپیش گروه زنان بدرقه‌کننده جای گرفته است (تصویر ۳). بدین ترتیب، انواعی متفاوت و متنوع از فرشتگان، در تصویرسازی معجزه‌ای واحد، در نسخ مختلف تحفة المجالس به تصویر کشیده شده‌اند.

نقش مَلِکِ ناجی (فرشته نجات‌بخش)، در متن روایت مربوط به کرامت چهارم از کرامات امام محمدتقی (ع)، یعنی مجلس بردن پسر شیعه را که از کوه بیاندازند و آمدن دو ملک و او را از موکلان عذاب نجات دادن و نزد امام محمدتقی (ع) بردن، که در تحفة المجالس ۱۲۷۸ هـ.ق. و نسخه فاقد تاریخ چاپ، به تصویر کشیده شده است و نیز در روایت کرامت سی و هشتم از کرامات امام علی النقی (ع)، یعنی مجلس رهانیدن دو نفر شخص غیبی پسر شیعه را از دست موکلان عذاب والی شهر و انداختن حاجب والی را عوض پسر از کوه، که در نسخه ۱۲۷۸ هـ.ق. تصویر شده، آمده است (تصویر ۲ و ۶). دو تصویر از سه تصویر مذکور، به تحفة المجالس چاپ شده به سال ۱۲۷۸ هـ.ق. تعلق دارند. نکته درخور توجه آن است که، میان فرشتگان حاضر در همین دو تصویر برگرفته از یک نسخه، تفاوت ظاهری چشمگیری وجود دارد. فرشتگان آمده در ترجمان تصویری کرامت امام محمدتقی (ع)، زنانی نیمه عریان هستند - که تنها پوشش نشان گونه‌ای دامن کوتاه است - و در نتیجه، در گروه چهارم از انواع فرشتگان تحفة المجالس، قرار می‌گیرند؛ حال آن‌که، فرشتگان حاضر در تصویر دیگر این نسخه، لباس فاخر در بر و تاج مرصع بر سر دارند و در گروه اول، طبقه‌بندی می‌شوند. تصویر آمده در نسخه فاقد تاریخ چاپ، فرشتگانی از گروه نخست را در خود دارد. با وجود شباهت این باشندگان به ملائک ناجی یکی از دو تصویر مربوط به نسخه ۱۲۷۸ هـ.ق، وجود چنان تفاوت ظاهری چشمگیری میان دو گروه ملکِ ناجی (فرشتگان ایفاگر نقشی واحد)، در بطن نسخه‌ای

واحد، موجب می‌شود، تا این شباهت را ناشی از تصادف بدانیم و نه منتج از یک قاعده تصویرگری. بدین ترتیب، ایفای نقشی واحد، الزاما منجر به هم‌سانی یا تشابه فرشتگان ایفاگر آن نقش، در نسخ مختلف تحفة المجالس نمی‌شود.

نتیجه‌گیری

چنان‌که شرح آن رفت، پژوهش حاضر، به بررسی نسخ چاپ سنگی تحفة المجالس، محفوظ در کتابخانه‌های تهران پرداخته و بیست و دو کتاب چاپ سنگی را معرفی می‌نماید - که در فاصله سال‌های ۱۲۶۷ - ۱۳۴۴ هـ.ق. به چاپ رسیده‌اند - و از آن میان، چهارده نسخه فاقد تصویر، و هشت تحفة المجالس دیگر، مصور هستند. سپس، فرشتگان به تصویر کشیده شده در نسخ تحفة المجالس چاپ سنگی مذکور را در جدولی گردآورده است. با مرور این جدول (شماره ۲)، می‌توان دریافت که فرشتگان آمده در این نسخ، در عین آن‌که، واجد تنوع سیمای بصری هستند، به چهار گروه اصلی تقسیم می‌شوند.

در ادامه و با مطالعه بصری فرشتگان آمده در تصویرسازی یک معجزه، یعنی مجلس بردن حضرت فاطمه (س) به خانه شاه ولایت علی (ع)، در نسخ مختلف تحفة المجالس، درمی‌یابیم که در تصویرسازی معجزه‌ای واحد، انواعی متفاوت و متنوع از فرشتگان به تصویر کشیده شده‌اند. چرا که تصویرسازی این معجزه - که بیش‌ترین تعداد را در میان تصاویر موجود در نسخ چاپ سنگی تحفة المجالس، به خود اختصاص داده است - فرشتگانی از گروه‌های اول، دوم و سوم را در خود دارد و حتی در تصویر مربوط به نسخه ۱۲۷۹ هـ.ق، فرشتگانی از دو گروه دوم و سوم در کنار یکدیگر تصویر شده‌اند. در آخر و با بررسی بصری باشندگانی - که در حال ایفای یک نقش، یعنی نقش فرشته نجات‌بخش (مَلِکِ ناجی) به تصویر کشیده شده‌اند - در نسخ متعدد تحفة المجالس چاپ سنگی، می‌بینیم که ایفای نقشی واحد، الزاما منجر به هم‌سانی یا تشابه فرشتگان ایفاگر آن نقش نمی‌شود. چرا که، ملائک نجات‌بخش حاضر در نسخه چاپ شده به سال ۱۲۷۸ هـ.ق، تفاوتی آشکار باهم دارند و از دو گروه به کلی متمایز اول و چهارم هستند. بدین ترتیب، پاسخ این پرسش که آیا فرشتگان حاضر در موقعیتی واحد، با سیمایی واحد تصویر شده‌اند، منفی خواهد بود.

پی‌نوشت‌ها

^۱ در پژوهش پیش‌رو، منظور از عجایب‌نگاری، به تصویر کشیدن موجودات فراواقع است.

هال، جیمز (۱۳۸۰). **فرهنگ نگاره‌های نمادها در هنر شرق و غرب**، ترجمه رقیه بهزادی، تهران: فرهنگ معاصر.

هینلز، جان راسل (۱۳۸۳). **شناخت اساطیر ایران**، ترجمه محمدحسین باجلان فرخی، تهران: اساطیر.

یاحقی، محمدجعفر (۱۳۸۶). **فرهنگ اساطیر و داستان‌واره‌ها در ادبیات فارسی**، تهران: فرهنگ معاصر.

References:

- Afzaltousi, E. (2004). Studying the Qajar Era Invitation Cards. *JELVE-Y-HONAR*, 24, 96-105. (Text in Persian).
- Anasori, J. (2003). Tohfah Al Majaale; Introducing a Lithographed Book. *Sanat-e Chap*, 247, 70-71 (Text in Persian).
- Boozari, A. (2011). *Chihil Tufan; A Study of Lithographed Illustrations of Tufan-al-Buka*. Tehran: Library, Museum & Documents Center of Iran Parliament (Text in Persian).
- Boozari, A. (2015). Lithographed Memorial of the Pilgrimage of Imam Reza Shrine. *Gozaresh-e Miras*, 72&73, 86-89. (Text in Persian).
- Chevalier, J. & Gheerbrant, A. (2000). *Dictionnaire Des Symboles*. (Soudabeh Fazayeli, Trans., 2000). Tehran: Jaihoon (Text in Persian).
- Cooper, J.C. (2001). *An Illustrated Encyclopedia of Traditional Symbols*. (Maliheh Karbasian, Trans., 2007). Tehran: Nashrenow (Text in Persian).
- Estarabadi, S. (2012). *Tuhfat Al-Majalis in Wonderworks of the Impeccable Imams (Peace be upon them)*. Tehran: Ketabchi (Text in Persian).
- Hall, J. (2001). *Illustrated Dictionary of Symbols in Eastern and Western Art*. (Roghayeh Behzadi, Trans.). Tehran: Farhang-e Moaser (Text in Persian).
- Hinnels, J. (2004). *Persian Mythology*. (Mohammad Hossein Bajelan Farrokhi, Trans., 2004). Tehran: Asatir (Text in Persian).
- Marzolph, U. (2011). *Narrative Illustration in Persian Lithographed Books*. (Shahrooz Mohajer, Trans.). Tehran: Nazar (Text in Persian).
- Marzolph, U. (2015). *Twenty Papers on the History of Lithography in Iran*. (Mohammadjavad Ahmadiania, Compilation). Qom: Atf (Text in Persian).
- Marzolph, U. & Mohammadi, M. H. (2001). *Shahnameh's Album; A Compendium of Lithographic Illustrations to Ferdousi's Shahnameh*. Tehran: Chista (Text in Persian).
- Mohammadi, M. (2002). Holy and Unholy Imagination in the Iranian Myths and Legends. *Ketab-e Mah: Honar*, 43 & 44, 104-108 (Text in Persian).
- Mousavi, S. T., Khazaei, M. (2010). Angel and Demon in Qajar Lithographs. *Ketab-e Mah: Honar*, 139, 40-43 (Text in Persian).
- Shcheglova, O. P. & Marzolph, U. & Green, N. & Floor, W. (2012). *Persian Lithography from the Orientalists' Point of View*. (Shahrooz Mohajer, Trans.). Tehran: Nazar (Text in Persian).
- Yahaghi, M.J. (2007). *Dictionary of Myths and Fables in Persian Literature*. Tehran: Farhang-e Moaser (Text in Persian).

^۲ به منظور دسترسی به متن کامل معجزات، نک. سلطان محمدبن تاج‌الدین حسن استرآبادی (۱۳۹۱).

^۳ تمامی تصاویر آمده در متن، برگرفته از نسخه‌های چاپ سنگی کتاب تحفة المجالس مورد بررسی در پژوهش پیش رو هستند.

^۴ کروییان، مخلوقات بال‌داری هستند که به معنی حضور الهی‌اند و نگهبان تقدس می‌باشند. اینان، چهارمین قوای نگهبان مرکز بهشت هستند که برای انسان غیر روحانی قابل دسترسی نیستند. کروی، به صورت سر یک کودک (نماد پاکی و معصومیت) که بین یک جفت بال (نماد طبیعت روحانی) قرار دارد، تصویر می‌شود (کوپر، ۱۳۸۰: ۲۹۰).

منابع

- استرآبادی، سلطان محمدبن تاج‌الدین حسن (۱۳۹۱). **تحفة المجالس من معجزات ائمه اطهار (علیهم السلام)**، تهران: کتابچی.
- افضل طوسی، عفت‌السادات (۱۳۸۳). بررسی رقع‌های دعوت دوره قاجار، **جلوه هنر**، شماره ۲۴، ۹۶-۱۰۵.
- بوذری، علی (۱۳۹۰). **چهل طوفان: بررسی تصاویر چاپ سنگی طوفان البکاء**، تهران: کتابخانه و موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
- بوذری، علی (۱۳۹۴). یادبود چاپ سنگی زیارت حرم امام رضا (ع)، **گزارش میراث**، شماره ۷۲ و ۷۳، ۸۶-۸۹.
- شگلوا، اولمبیادا؛ مارزلف، اولریش؛ گرین، نیل و فلور، ویلم (۱۳۹۱). **چاپ سنگی فارسی از نگاه شرق‌شناسان: هشت مقاله درباره تاریخچه چاپ سنگی فارسی**، ترجمه شهروز مهاجر، تهران: پیکره.
- شوالیه، ژان و گریبان، آلن (۱۳۷۹). **فرهنگ نمادها**، ترجمه سودابه فضایی، جلد ۴، تهران: جیحون.
- عنصری، جابر (۱۳۸۲). **تحفة المجالس: معرفی یک کتاب چاپ سنگی، صنعت چاپ**، شماره ۲۴۷، ۷۰-۷۱.
- کوپر، جین سی (۱۳۸۰). **فرهنگ مصور نمادهای سنتی**، ترجمه ملیحه کرباسیان، تهران: فرهنگ نشر نو.
- مارزلف، اولریش و محمدی، محمدهادی (۱۳۸۰). **آلبوم شاهنامه: تصویرهای چاپ سنگی شاهنامه فردوسی**، تهران: چیستا.
- مارزلف، اولریش (۱۳۹۰). **تصویرسازی داستانی در کتاب‌های چاپ سنگی فارسی**، ترجمه شهروز مهاجر، تهران: نظر.
- مارزلف، اولریش (۱۳۹۴). **بیست مقاله در باب تاریخ چاپ سنگی در ایران**، به اهتمام محمدجواد احمدی‌نیا، قم: عطف.
- محمدی، محمد (۱۳۸۱). **تخیل مقدس و نامقدس در اسطوره‌ها و افسانه‌های ایرانی**، **کتاب ماه هنر**، شماره ۴۳ و ۴۴، ۱۰۴-۱۰۸.
- موسوی، سید طاهر و خزائی، محمد (۱۳۸۹). **فرشته و دیو در آثار چاپ سنگی قاجاری**، **کتاب ماه هنر**، شماره ۴۰-۴۳، ۱۳۹.

Mala'ik Al-Tuhfat; Study of the Angels' Presence in the Lithographed Copies of Tuhfat Al-Majalis¹

M. Yaghmaeian²

Received: 2017.03.06

Accepted: 2017.12.19

Abstract

Lithography was created as a result of the development of literacy and the need for access to cheap reading sources affordable to everyone. The illustrations of the lithographed books, as a medium for the portrayal of popular art, add social aspects to Persian art. The question to be addressed in this research is whether the lithographed copies of Tuhfat Al-Majalis, those set of angels present in similar locations within the content are illustrated in a similar way? To this purpose, two aspects of the same subject, i.e. presence in a one particular miraculous situation and also performing one particular role, will be reviewed in different lithographed copies of Tuhfat Al-Majalis, available in Tehran public libraries. The reason for choosing this book for examination is that the book discusses miracles performed by the holy men and thus, opulent with imaginary beings, including angels.

In order to reply the research question, data has been collected from library resources and studied using descriptive-analytical method.

The paper begins with a brief introduction on the concept of angles and the bibliography of lithographed copies of Tuhfat Al-Majalis gathered from Tehran public libraries, would be represented. Subsequently, 22 copies of Tuhfat Al-Majalis will be presented among which, 8 ones are illustrated and 14 ones are non-illustrated lithographed copies. Then, through reviewing the table of the angels illustrated in these copies, a classification of angels into four groups would be presented. Eventually, through visual analysis of the angels illustrated in 'bidding farewell to Fatima (s)' and those portrayed performing the role of the savior angel, the paper concludes that the angels illustrated in one particular miraculous situation, are of diverse types and performing one particular role doesn't necessarily lead to the similarity of form in angels performing the same functions.

Keywords: Illustration, Tuhfat Al-Majalis, Lithography, Portraying Imaginary Beings, Angel.

¹DOI: 10.22051/jh.2019.14521.1229

The present paper is extracted from the M.A. Thesis of M. Yaghmaeian in University of Tehran, titled: "The "Imaginary Beings "in Lithographed Books' Illustrations of the Qajar Period (Case Study: Tuhfat-Al Majalis)".

²Ph.D. Stud. of History of Islamic Art, University of Art, Tehran, Iran (Corresponding Author) m.yaghmaeian@gmail.com.